

איתן שמיר, משה דיין: התפתחותו של אסטרטג מערכות ומודן, בן-שמון. 2023

פרופ' סטיוארט כהן

אוניברסיטת בר אילן

אסטרטגיה הוא מונח חמקמק – עד כדי שיש המפקפקים בהנחה שניתן לעצב תוכנית-אב מדינית-צבאית קוהרנטית ולהוציאה לפועל, בפרט בסביבת מלחמתה רוויה באי ודאות.¹ פרופ' איתן שמיר, מנהל מרכז בגין-סאדאת באוניברסיטת בר אילן, אינו שותף לדעה זאת. את ספרו החדש הוא פותח במבוא תיאורטי המסכם את הספרות המחקרית הקונונציונלית, המבחינה בין מפלסים מוכרים של חשיבה ועשייה אסטרטגית, מן הרמה של טקטיקה זעירה ועד אסטרטגיה רבתה. המשך הספר מתאר איך ההתנסה משה דיין בכל אחד ממפלסים אלה, תוך התקדמותו מלוחם מן השורה למפקד זוטר, מפקד גדוד, מפקד חזית ועד למפקד פיקוד ולרמטכ"ל – ומשם לשר הביטחון ושר החוץ.

מסקנתו של שמיר היא כי ככל שטיפס דיין במדרגות אלה, "צמח" והתפתח כאסטרטג (עמ' 607). בהתאם לכך מקטלגו שמיר אסטרטג "המתנסה המתבונן" (עמ' 628), מונח השאול ממחקר שפרסם ב-1984 הפסיכולוג הארגוני דונלד שון. רוצה לומר: תפיסותיו האסטרטגיות של דיין, יחד עם תובנותיו בתחום, התבססו בעיקר על לקחים שהסיק תוך עשייה אישית. בשונה מאסטרטגים מצטיינים רבים – דוגמה מפורסמת במיוחד היא וינסטון צ'רצ'יל – דיין לא הרבה לעיין בספרייה העשירה של הגות אסטרטגית והיסטוריה צבאית. במקום זאת שם יהבו על כישוריו הטבעיים, בראשם אינטליגנציה גבוהה וחושים פוליטיים מחודדים, שנשען עליהם כאשר נקרא לגבש מענה לכל אחד מהאתגרים הצבאיים והמדיניים הרבים שניצב מולם.

תוך שימוש בשפע מקורות משניים, אותם הוא משלים באמצעות ראיונות עם אישים שעבדו במחיצת דיין וציטטות מארכיונים רשמיים, מפרט שמיר בדיוקנות אתגרים אלה בתשעה פרקים כרונולוגיים המוקדשים לתקופות נפרדות בחייו הציבוריים של דיין. התוצאה היא חיבור מקיף במיוחד המכסה נתחים רבים של ההיסטוריה הצבאית והמדינית של ישראל, מנקודת מבטו של אדם שמילא תפקיד ביצועי בכמה מצמתיה החשובים ביותר.

בצד הערכתי לחשיבות מחקר זה מבחינת ציור תרומותיו של דיין לביטחון ישראל, עליי להודות כי השתכנעתי פחות בעצם זכותו לתואר אסטרטג. אנסה לנמק את השגותיי, תוך התייחסות לשלוש מן השאלות הרלוונטיות ששאלתי את עצמי לאחר תום הקריאה.

1. האם דיין, בשיא הקריירה הפוליטית שלו, כיבד את ההבדל בין מצביא ושר ביטחון?
2. האם עמד במלוא אמות המידה הדרושות להערכת מעמדו כאסטרטג?
3. האם נידונו כל הנושאים הרלוונטיים להערכה זאת?

¹ Richard K. Betts, "Is Strategy an Illusion?", *International Security* 25/2 (2000), pp. 5-50.

על אף החפיפה בין שלוש שאלות אלה, בעמודים הבאים אדון בהן בנפרד.

דין כמצביא או שר ביטחון

לית מאן דפליג כי דין היה חייל נועז, וניחן ביכולת לתכנן מבצעים צבאיים שגם היום מסעירים את הדמיון. בתור רמטכ"ל הצטיין במיוחד. הוא היה האחראי הראשי להכשרת צה"ל לקראת המערכה בסיני ב-1956 ולניצחונותיו הצבאיים בה. אולם השאלה היא האם – לאחר שפשט את מדיו – התעלה מעל המעמד של מצביא והשכיל, כאזרח, לשבת בכיסא השמור לא למבצעי האסטרטגיה אלא למעצביה? דווקא מתוך התיאור המפורט והחשוב ששמיר מספק להתנהגות דין במלחמת ששת הימים, במלחמת ההתשה ומעל לכול במלחמת יום הכיפורים, מתגבשת תשובה שלילית. הגם שדיין הקפיד, בפרט ב-1973, לציין כי ההמלצות המבצעיות שהעביר לדרגות הפיקוד השונות היו לא יותר מאשר "עצות מיניסטריליות" (מונח מעורפל האופייני לדיין), כפי ששמיר מציין הנטייה בקרב שומעיו הייתה להתייחס להמלצות אלה כפקודות, הניתנות על ידי מי שנחשב – כאמור, בצדק – כגאון צבאי.

שמיר, הנחלץ להגנתו של דין, מתרץ את התנהלותו, בפרט את התרוצצותו בין החזיתות השונות בשיא הלחימה ב-1973, כביטוי לרצונו להשיג את יתרונות "משקפת מכוונת" (עמ' 539). אולם, כפי שמראה מרטין ון קרפלד בספרו **פיקוד במלחמה** בו נידון משמעות הביטוי, מי שזקוק למכשיר זה אינו הדרג המדיני אלא מי שעומד בראש הפירמידה הצבאית.² במונחים ישראליים, שר הביטחון נדרש דווקא להתגבר על יצרו לנוע רצוא ושוב בין זירות הלחימה. מוטב שיאסוף את הידיעות המגיעות אליו מהחזיתות ובהתאם להנחיה המיוחסת לסון טסו, ההוגה הסיני המפורסם בן המאה החמישית לפנה"ס, יחשב "חשבונות הרבה בסתר מקדשו", רחוק ככל האפשר מהמולת הקרב. אחרת, מרוב עצים צבאיים לא יוכל לראות את היער האסטרטגי-מדיני.

ואכן, להשלכות השליליות של אי ההקפדה על ההבדל בין תפקיד הרמטכ"ל ותפקיד שר ביטחון העירו רבים. דוגמה אקדמית אחת הוא אליוט כהן מחבר **הפיקוד העליון: אנשי צבא או מדינאים – מי ינהיג במלחמה?** בהקדמה למהדורה העברית של ספר זה, מצוין במפורש את המחיר ששילמה (ואולי עדיין משלמת) החשיבה האסטרטגית הישראלית ממינוי כל כך הרבה מפקדי צה"ל לשעבר – בין היתר הוא נוקב בשמו של דין – לתפקיד שר הביטחון. לדברי כהן: "אדם שבילה כמה עשרות שנים במדים – וזאת בשנות חייו החשובות ביותר, השנים בהן מתגבשים ומעוצבים אופיו והשקפותיו – לא יוכל להתעלות מעל החוויה הזאת לעולם".³

² השוו במיוחד תיאורו של השימוש (הנכון לדברי ון קרפלד) שעשה פון מולטקה ב"משקפת מכוונת" במלחמות שניהלה פרוסיה באמצע המאה ה-19 עם השימוש (המעוות) הנעשה במכשיר זה על ידי האמריקנים במלחמת וייטנאם. מרטין ון קרפלד, **פיקוד במלחמה** (מאנגלית: יוסי אופנר), בן שמן, מודן. תשע"ה, פרקים 4,7.

³ אליוט א' כהן, **הפיקוד העליון: אנשי צבא או מדינאים – מי ינהיג במלחמה?** (מאנגלית: ברוך קורות). תל-אביב, משרד הביטחון, תשס"ג, עמ' 6. הספר יצא לאור באנגלית בשנת 2002.

חברי ועדת אגרנט, שבדקו ב-1974 את השתלשלות האירועים שקדמו לפרוץ מלחמת יום הכיפורים ואת אלה שהתרחשו בימיה הראשונים, היו החלטיים לא פחות. הגם שפטרו את דיין מכל אחריות למחדל 1973, לא הסתירו את חוסר שביעות רצונם מנטייתו לטשטש את הגבולות האמורים להפריד בין הדרג הצבאי והדרג המדיני. לטענתם, הדבר עורר שאלה חוקתית: האם שר הביטחון מייצג את הממשלה מול הצבא או, האם הוא רמטכ"ל לעל המייצג את הצבא מול הממשלה? חוק יסוד הצבא שנחקק ב-1976 (ומשום מה אינו נידון בהרחבה בספרו של שמיר), נועד בין היתר לענות בדיוק על שאלה זאת, ולכן מכנים אותו בחוגי המתמחים במשפט חוקתי "חוק דיין". בין שורותיו של החוק לא קשה לזהות הערכה הפוכה לחלוטין מזו שמציג שמיר, של התנהגות שר הביטחון ב-1973.⁴

לעניות דעתי, לא פחות בעייתית ברמה של יישום אסטרטגי הייתה התנהגותו הבלתי עקבית של דיין, ונטייתו לשנות את דעתו לאחר שמסר החלטות לדרגי הביצוע שמתחתיו – התנהלות ששמיר מסנגר עליה באמצעות ציטוט אמרתו של דיין: "רק חמור אינו משנה דעתו". גם אם אפשר להסביר באמצעות תירוץ זה מקרה בודד, הוא בוודאי אינו מספק כאשר מדובר בתופעה חוזרת (ספרתי לא פחות מתריסר מקרים ששמיר מציין בהם כי דיין "זגזג", וכפי שנראה להלן יש יסוד להנחה שהיו עוד). ייתכן שאפשר להעלות השערות אחרות: אולי מדובר באדם שלא חשב עד הסוף לפני שנתן הוראות/המלצות? לחילופין, אולי הקדיש מחשבה לעניין אך לא היה בטוח בצדקת דרכו. כך או כך, קשה לראות כאן עדות לכישרון אסטרטגי. אולי אפילו להיפך.

השאלה הנוספת היא לפי אלו אמות מידה ניתן להעריך תפקודו של דיין כאסטרטג? שאלת אמות המידה הרלוונטיות להערכת תפקודו כאסטרטג מתעוררת בפרקי הספר המתארים את שנות כהונתו כשר הביטחון וכשר החוץ. בכל אחד מהם נדרש מענה לשאלות כגון: האם דעותיו של דיין שיקפו מודעות לאופקים שאינם רק טקטיים ומידיים? באיזו מידה היו דעות אלה שונות מאלה שביטאו עמיתיו בממשלה?

מכל הסוגיות שבנוגע אליהן שאלות אלה רלוונטיות (למשל הצעת דיין לנסיגה ישראלית מוגבלת משפת תעלת סואץ לפני פרוץ מלחמת יום הכיפורים, ותרומתו לגיבוש הסכמי קמפ דייוויד), אחת המעניינות ביותר היא מדיניותו כלפי יהודה, שומרון ועזה, בשנים הראשונות שלאחר כיבוש שטחים אלה על ידי צה"ל ב-1967. הסיבה היא כי בתקופה זאת נהנה דיין משלשה יתרונות ייחודיים שערכם לא יסולא בפז. האחד – מעמד ציבורי כבעל סמכות אולטימטיבית וחסרת תחליף בענייני בטחון; השני – מעמד חוקי כמושל בלעדי של השטחים, הרשאי (עדיין) להתנהג בהם כאוות נפשו ללא התערבות הכנסת או בית המשפט העליון; השלישי – היות העולם הערבי, ותושבי השטחים שטרם התאושו ממהירות הבזק של הכיבוש הישראלי, המום.

הודות למשולש נדיר זה, נפלה בחלקו של דיין הזדמנות חד פעמית, אם כי זמנית, לגבש אסטרטגיה לאומית קוהרנטית וקונסיסטנטית בנוגע לשטחים, ובהתאם לה לנקוט בצעדים שיעצבו את עתידם.

⁴ דיון מורחב בתוך: עמיחי כהן, סטיוארט כהן, יורים ושופטים: ביטחון ומשפט בישראל. תל-אביב: ידיעות ספרים, 2014, עמ' 92-104.

אם לשפוט לפי המתואר על ידי שמיר (עמ' 316-353), ההערכה המתבקשת היא כי דיין בזבז הזדמנות זאת בגדול. במקום לנסות להידרש לשורש הבעיה האסטרטגית הצפויה להיווצר בשל השלטון הישראלי על תושבי השטחים (שמספרם, כולל בעזה, לפי המפקד שערך צה"ל ב-1967 הגיע באותה שנה לכמיליון נפש), הוא עסק בנושאים שבהשוואה לגודל משימה זאת היו טקטיים ומשניים: שמירה על "גשרים פתוחים" בין הגדה המערבית לממלכת ירדן, אי התערבות (עד כמה שאפשר) בעניינים הפנימיים של הפלסטינים ומניעת חדירת טרוריסטים למיניהם דרך הערבה.

בהגינות ראויה לשבח, מפרט שמיר (למשל עמ' 337) חלק מהביקורת שנמתחה – כבר ב-1968 – נגד גישתו ההססנית בנוגע לשטחים, כולל סלחנותו כלפי הניסיונות הראשונים להקים בהם התנחלויות יהודיות (למשל בחברון). הרושם שנוצר מקריאת קטעים אלה בספר הוא שדיין האמין (או שמא רק קיווה?) כי פירורים כלכליים יספיקו לשמש מחסום בפני התעוררותן של שאיפות לאומיות מצד הפלסטינים, וכי אפשר להסתפק בחלוקה "פונקציונלית" של ניהול ענייני השטחים בין שלטונות הכיבוש הישראלי למשתפי פעולה מקרב התושבים, להם תוענק "אוטונומיה". אולי כך נולדה הקונספציה כי ניתן "לנהל" מהיד אל הפה את הסוגיה הפלסטינית, ואין צורך לחפש חלופה אפשרית יסודית יותר - קונספציה שהתמוטטה כבר ב-1987, ושאת פירותיה המרים אוכלים כולנו עד היום.

חלופה אפשרית, דרסטית למדי, אכן הוצעה כבר ביולי 1967 בתוכנית שהגיש יגאל אלון לממשלה תחת הכותרת "עתיד השטחים המשוחררים בארץ-ישראל המערבית, ודרכי הטיפול בבעיית הפליטים הערביים". שמיר כמובן מזכיר נייר עמדה זה, שאת תוכנו הוא מתמצת. אולם במקום לפרט התייחסותו של דיין ליתרונותיו ומגרעותיו האפשריים, הוא מקמץ במידע ומסתפק בהערה הכמעט אגבית (המיוחסת להיסטוריון יואב גלבר) כי: "דיין למעשה לא התנגד לתוכנית אלון, אלא רק העריך שהתוכנית אינה מעשית ושאינן סיכוי שתתקבל על ידי הירדנים והפלסטינים" (עמ' 339). לדעת כותב שורות אלה, שמיר מוותר בכך על הזדמנות להשוות, ולו בקצרה, בין גישותיהם של דיין ואלון לנושא ולהשיג פרספקטיבה רחבה יותר על מעמדו של דיין כאסטרטג.

ככלל, דיון משווה בין דיין ואלון היה יכול להיות רלוונטי לספר – וגם מרתק. לסיפור היחסים ביניהם קיימים רבדים מעניינים יותר מהיותם "יריבים פוליטיים" כתיאורו של שמיר - בפרט בהבנתם את האסטרטגיה כדיסציפלינה מדעית. בשונה מדיין, שגילה חוסר סבלנות ללימודים תיאורטיים ומעולם לא סיים את לימודיו לתואר ראשון באוניברסיטה העברית, אלון נמשך מאוד להגות צבאית ואסטרטגית ובילה שתי תקופות ממושכות באוניברסיטת אוקספורד בה הצטיין בנושא. לפני מלחמת ששת הימים חיבר את **מסך של חול**, מסה הראויה להיחשב כתיאור המגובש ביותר של התורה הצבאית הישראלית והקשרה האסטרטגי באותה תקופה. לאחר 1967 פרסם מהדורה שנייה של ספר זה, ונוסף על תוכניתו, שהוזכרה לעיל, חיבורים נוספים ובהם: **בחתיירה לשלום** (שפורסם ב-1989 לאחר מותו). קובץ נוסף של מאמריו ונאומיו של אלון, שפורסם לאחר מותו, **בתחבולות מלחמה: סוגיות בענייני בטחון** (1990), מציג משנה סדורה ומגובשת במיוחד של התייחסותו הן לסוגיות טקטיות (פריסת כוחות צה"ל), והן לסוגיות אסטרטגיות (מדיניות הגרעין של ישראל). משנה זו לא הייתה מנותקת מעולם המעשה. מלבד היותו בעל עבר צבאי מפואר, כמפקד הפלמ"ח וכאלוף בצה"ל

במלחמת העצמאות, כיהן אלון כשר בממשלות ישראל במשך 17 שנים, מהן תשע שנים כסגן ראש הממשלה ושלוש כשר החוץ. אבל שמיר משאיר לאחרים לנצל את ההזדמנות להשתמש בעמדותיו האסטרטגיות של אלון כמדד השוואתי, שבעזרתו אפשר להגיע להערכה משכנעת של אלה של דיין.

האם כל הנושאים הרלוונטיים זוכים להתייחסות? העדרם של נושאים מספר מן הדיון בספר משאיר "טעם של עוד". הראשון, כרונולוגית, הוא ההתקפה של מטוסים ישראליים על ספינת חיל הים האמריקנית "ליברטי" ביומה הרביעי של מלחמת ששת הימים. אין לבוא בטענות לדיין עצמו על שלא הזכיר אירוע זה באוטוביוגרפיה שלו **אבני דרך** שראתה אור ב-1976, בתקופה בה היו יחסי ישראל-ארצות הברית מורכבים. אולם מדוע לא מוקדשת בספר שלפנינו אף לא שורה אחת לאירוע שתוצאותיו (34 אנשי צוות אמריקנים נהרגו, ו-171 נפצעו קשה) היו יכולות להיות הרסניות מבחינה אסטרטגית ואשר תיאר חוקר אחר כ"אחד הפרקים הכואבים ביותר בתולדות היחסים בין ארצות הברית למדינת ישראל"⁵? האם דיין לא היה מודע להתקפה (אפשרות שאינה מתקבלת על הדעת)? האם הוא לא לקח חלק בעיצוב התירוצים שהוגשו לאנשי הממשל הזועמים בארצות הברית?

נושא נוסף שאינו עולה במחקר זה, הפעם בהקשר של מלחמת יום הכיפורים, הוא בהירות (או אי בהירות) הנחייטו של דיין בנוגע להחלטת חיילי מוצב "המזח" ליד תעלת סואץ להיכנע – החלטה אסטרטגית תקדימית ובעלת חשיבות סמלית רבה. אפשרות הכניעה נידונה בינו ובין הרמטכ"ל כבר ב-10 באוקטובר, וככל הנראה ב-12 בחודש נתן שר הביטחון אישור מעורפל (כה מעורפל שאיש לא ידע אם מדובר בהיתר או בפקודה)⁶ להסדיר כניעה מסודרת באמצעות הצלב האדום. בבוקר 13 באוקטובר התקבלה במכשיר הקשר של המוצב ההודעה הבאה בשם שר הביטחון. "אני משנה את הפקודה הקודמת שלי [...] אינך חייב להיכנע. זה נתון לשיקול דעתך. אני חוזר, אתה רשאי להחליט"⁷. השאלה בנוגע לאחריותו של דיין – לא רק "המיניסטרילית" אלא גם האנושית – לשבויים, לא הסתיימה כאן ואכן, כפי שמדגיש שמיר, בתום הקרבות התאמץ להחזיר את שבויי צה"ל הביתה מוקדם ככל האפשר (עמ' 542). אולם אין התייחסות לשאלה האם דיין, מתוקף תפקידו כשר ביטחון, התערב לאחר שובם בתהליכים המשפילים של החקירות שהשבויים נאלצו לעבור על ידי גורמים ישראליים?⁸

הנושא השלישי, ואולי החשוב מכול מבחינת זכותו של דיין להיחשב כאסטרטג, שבנוגע אליו הקורא רשאי לבקש הרחבה, הוא בעיית היחסים המתוחים שהתגלעו מעת לעת בין דיין לעמיתיו השרים. הסוגיה רלוונטית לנושא הספר מאחר שאחת התכונות הדרושות מן האחראי לביטחון הלאומי במדינה דמוקרטית היא היכולת לנטוע בקרב עמיתיו את האמון, כי מעשיו נועדים לשרת את

⁵ מיכאל אורן, "ההתקפה על 'ליברטי': סגירת תיק", **תכלת** 9 (2000), עמ' 100.

⁶ ראו הביקורת על כך שכתב אלוף (מיל.) עמנואל סקל בתוך Major-General (ret.) Emanuel Sakal, *Soldier in the Sinai*, University Press of Kentucky 2014, pp. 174-176. הדיון במטכ"ל ראו: שמעון גולן, **מלחמת יום הכיפורים. קבלת החלטות בפקוד העליון במלחמת יום הכיפורים**. תל אביב, משרד הביטחון, 2013, עמ' 830.

⁷ הקלטת רשת הקשר שודרה ב"חדשות חמש עם רפי רשף", ערוץ 10, 18 בפברואר 2008.

⁸ על כך ראו: דליה גבריאלי-נורי, "שבויים בתרבות הישראלית, 1948-2008", **פוליטיקה** 18, 2008, במיוחד עמ' 180-183 וכן גדעון אביטל-אפשטיין, **1973: הקרב על הזיכרון**. תל אביב, שוקן 2013, עמ' 356-364.

האינטרס האסטרטגי הלאומי ולא תכלית אישית כלשהי. לפי אליוט כהן, אברהם לינקולן ווינסטון צ'רצ'יל הצטיינו מבחינה זאת.⁹ מעל דיון, לעומת זאת, ריחפה אווירה של "כבדהו וחשדהו", ומעודויות רבות נראה כי עמיתיו לא נתנו בו אומן מוחלט. זאת לא רק אחרי 1973, כאשר היה, כלשונו של שמיר, "האל שהכזיב" וכן לאחר הבחירות של 1977 כאשר, בציניות עוצרת נשימה, נטש את ספינתה הטובעת של מפלגת העבודה והצטרף לממשלת בגין.¹⁰ לדעת אניטה שפירא, חוסר היכולת של דיון לתקשר עם הסובבים אותו ולעורר אצלם אמפטיה (גם כאן מעניינת ההשוואה עם אלון) היה ידוע כבר בצעירותו.¹¹ כמו כן, באוטוביוגרפיה שפרסמה ב-1975 העידה גולדה מאיר כי "אחד הדברים שעליהם גאוותי יותר מכל הוא שבמשך יותר מחמש שנים [1969-1974] החזקתי ממשלה שכללה לא רק את דיון, אלא גם כמה אישים שסלדו ממנו ונטרו לו טינה".¹²

בידינו עדות, ששמיר אינו מביא, שכבר בתחילת יוני 1967, מיד עם מינויו של דיון לתפקיד שר הביטחון ועוד לפני פרוץ מלחמת ששת הימים, החתים אותו לוי אשכול על מסמך שניסח יגאל ידן ובו פירוט הסמכויות השמורות לראש הממשלה בענייני ביטחון. בניגוד להשערותיו של חוקר מדיניות הגרעין הישראלי, אבנר כהן, מסמך זה לא התייחס כלל לשליטה בארסנל הגרעיני של ישראל. עניין שתי פסקאותיו היו בפעולות הקונוונציונליות ששר הביטחון החדש "לא ינקוט ללא אישורו של ראש הממשלה".¹³ חבל ששמיר לא יכול היה לחלוק איתנו את דעתו בנוגע למשמעות מסמך זה. בטוחני שהיינו יוצאים נשכרים מתובנותיו.

לא ניתן לסיים סקירה זאת בלי להתייחס לרמת הפקת הספר. לעומת שמיר, שללא כל ספק השקיע בחיבור מאמץ רב, נראה שהמו"ל טיפל בו ברשלנות כמעט פושעת. נכון, הוא סיפק לעטיפת הכרך תמונה אטרקטיבית של דיון (במדי צבא) אך החסיר ממנו שניים מן הכלים המקובלים – והחיוניים ביותר – במחקר מדעי. האחד הוא מפתח ראוי לשמו. המפתח המצורף לספר דל עד כדי גיחוך. הערכים בו מהווים לא יותר מאשר רשימה שמית כה חלקית, שהיא אפילו לא כוללת ערך על משה דיון עצמו וליד אף אחד מן השמות שכן מוזכרים אין פירוט של נושאי משנה. הקורא המחפש התייחסות ספציפית לנושא כגון יחסה של גולדה מאיר לדיון (עליו שמיר כותב לא מעט) לא יוכל איפה לבוא על סיפוקו, אלא אם כן יטרח לדפדף במה שנראים הפרקים הרלוונטיים.

גרוע מכך הוא היעדרה של ביבליוגרפיה בסוף הספר, חלק אינטגרלי וחשוב ביותר מכל חיבור רציני. מתבקשת במיוחד היא, קודם כול, רשימה מפורטת של חיבורי דיון בעניינים אסטרטגיים וצבאיים – לא רק הספרים הידועים אלא אף מאמרים שהופיעו מדי פעם תחת שמו בכתבי עת ובעיתונים.

⁹ כהן, הפיקוד העליון.

¹⁰ גם בנושא זה מאמץ שמיר את התפקיד של מליץ יושר וטוען כי מניעיו של דיון נבעו מתחושתו כי ניתן להגיע להסדר שלום עם מצרים (עמ' 552-553). האם פירוש הדבר כי הוא העריך כי בלעדיו הסדר זה אינו אפשרי?

¹¹ "דיון בנה את סמכותו על-אף אי התייחסות לאנשים, ואילו אלון בנה את סמכותו על מערכת של קשרי אהבה עם הסובבים אותו." אניטה שפירא, יגאל אלון: אביב חלדו: ביוגרפיה. בני ברק, הקיבוץ המאוחד תשס"ד, עמ' 144

¹² Golda Meir, *My Life*, Jerusalem, Steimatzky, 1975, pp. 379-380.

¹³ ..ארנון למפרום וחגי צורף (עורכים), לוי אשכול- ראש הממשלה השלישי: מבחר תעודות מפרקי חייו (1969-1895). הוצ' ארכיון המדינה, 2002, עמ' 555. השערותיו הבלתי מבוססות של כהן בתוך:

Avner Cohen, *The Worst-kept Secret: Israel's Bargain with the Bomb*. New York: Columbia UP, 2010, pp. 96 and 290, n. 60.

יתרה מזו, וכפי שכבר הוזכר, שמיר מתייחס לספרות משנית רחבה ביותר, וחבל שהמו"ל לא סיפק לנו – כמקובל – רשימה מקובצת של החומר עליו המחבר מסתמך. נוסף על הערכה הבסיסית, רשימה מקובלת כזאת הייתה מקילה על פענוח הערות הרגל הרבות שבספר שבצורתן הנוכחית עשויות לבלבל. כך כדוגמה אחת, בעמודים 442-443 מציין שמיר חמישה חיבורים שונים פרי עטו של אורי בריוסף (המתמחה באספקטים שונים של תקופת מלחמת יום הכיפורים). שתיים מן ההערות מציינות את המקור בצורה קונוונציונלית מועילה: "בריוסף, הצופה שנרדם, עמ' 167" (הע' 35) ו"בריוסף, המלאך, עמ' 190" (הע' 36). אולם דרושות תכונות של קורא שקדן במיוחד ובעל זיכרון מופלא להתמצא בשלושת ההערות הנוותרות, בהן לא נרמז כותרת החיבור: "בריוסף, 2017, עמ' 905" (הע' 34), "בריוסף 2011, עמ' 191" (הע' 38) ו"בריוסף, 2013, עמ' 170" (הע' 39). יש להניח כי נוכח מידע לקוי זה רוב הקוראים יתייאשו לגמרי; אפילו המסורים ביותר ירגישו מתוסכלים.

לא זה היחס של הוצאה רצינית למחבר רציני ברמתו של איתן שמיר, ולא לספר שכתב.

תגובת הוצאת "מערכות" לסיפא של מאמר הביקורת, הנוגע לעניינים הטכניים של הוצאת הספר לאור: "אנו מברכים על מאמר הביקורת של פרופ' סטיוארט כהן ועל השיח עם פרופ' איתן שמיר, אך לא נוכל להתעלם לביקורת על ההיבטים הקשורים בהוצאה לאור של הספר "משה דיין-התפתחותו של אסטרטג".

ראשית, בנוגע לכריכה – 'מערכות' היא הוצאת הספרים של צה"ל (ויחד עימה שותפים בהוצאה לאור של ספר זה ההוצאה לאור של משרד הביטחון והוצאת מודן). הספר עוסק בפן האסטרטגי של משה דיין ולכן ההערה אינה מובנת-מדוע לא להציג תמונה שלו במדי צבא?

שנית, בתקופה האחרונה (זה יותר מעשור) משתדלות הוצאות ספרים – פרזזה, עיון ואקדמיה כאחד – שלא להוציא ספרים עבי כרס. השתנות הדורות הביאה את ההוצאות השונות למצוא דרכים שונות להנגיש את הספרים לקוראים, שלמרבה הצער הולכים ומתמעטים. כאשר מדובר בספר שכל כולו מונגש בתצורה דיגיטלית – אזי אין מגבלת עמודים, שהרי הקורא יכול בלחיצת עכבר לעבור ביניהם. כאשר מדובר בספר מודפס, נוספים גם שיקולי הגשה לקוראים ואף עלויות הדפסה. הוצאות בארץ ובעולם משתדלות כמה שיותר להגביל את מספרי העמודים של הספרים שהן מוציאות. נדיר בימינו למצוא ספרים בעובי של ספר כמו זה (שאף אורכו הנוכחי היה נתון במחלוקת בין הגורמים השונים שהוציאו אותו לאור), ועדיין, היה חשוב לנו שלא לוותר על תוכנו.

אחת הדרכים המקובלות, והיא נהוגה זה שנים רבות בהוצאות הספרים – בין אם פופולריות או אקדמיות – היא להמיר את עמודי הביבליוגרפיה "המנפחים" את הספר, ולהסתפק במראי מקום ובהערות שוליים מתחת לעמודים עצמם. כמו כן, הוצאות רבות מצאו כי הדבר גם עוזר למצוא את מראה המקום בהקשר המתאים לו, ולא כבלוק בסיום הספר.

אילו פעלנו לפי שיטתו של פרופ' כהן, והיינו מוסיפים עמודי ביבליוגרפיה, מאמרים וספרים נוספים של דיין וכדומה – היה הספר מגיע ל-800 עמודים ויותר. בסופו של יום, מטרתה של כל הוצאה ושל כל כותב היא אחת – שיקראו את הספר. איננו חושבים שפגמנו בספר בתהליך זה עם קיצורים

הכרחיים אלה, מה גם שנסמכנו על הוצאות ספרים גדולות ומכובדות שעושות כך מזה שנים רבות, ונמשיך לסמוך ידינו עליהן,

על כן אנו חושבים שטענותיו של פרופ' כהן בנוגע להליך הפקת הספר שייכות לעידן אחר ופשוט אינן רלוונטיות לימים אלה. כמובן שאנו שלמים עם התוצאה הסופית".